

ՆԱՄԱԿԱՆԻ
ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

Library of Congress Control Number: 2004116132

NAMAGANI

Volume B

Letters from Shahan Shahnour to G. Mahari and A. Antreassian

Edited by Krikor Keusseyan

Copyright © 2004 by Krikor Keusseyan.

All rights reserved under international and Pan-American Copyright
Conventions.

For information address:

Krikor Keusseyan, 50 Watertown Street, Watertown, MA, 02472, U.S.A.

ISBN: 1-931834-07-5

Mayreni Publishing 2004

Հանրապետություն

ՆԱՄԱԿԱՆԻ

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԱՀԱՐԻԻՆ
ԵՒ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆԻՆ

Կազմեց, խմբագրեց եւ ծանոթագրեց
ԳՐԻԳՈՐ ՔԵՕՍԷԵԱՆ

ՄԵԿԵՆԱՍՈՒԹԻՒՆ
ՏԷՐ ԵՒ ՏԻԿ. ՅԱԿՈՒՅ ՎԱՐԳԻՎԱՌԵԱՆ

Ծնորհակալիք

Տիկ. Արփիկ Միսաքեան (Ֆրանսա), Դոկտ. Վաչէ Ղազարեան [Մայրենի Հրատարակություն], Դոկտ. Գրիգոր Ծ. Վրդ. Մագառտեան, Դոկտ. Արա Ղազարեանց [Հայ Մշակութային Հիմնարկություն], Պրն. Ստեփան Ալաջաջեան (ԱՄՆ), Պրն. Ժիրայր Դանիելեան, Դոկտ. Գրիգոր Ծահինեան (Լիբանան), Պրն. Յովիկ Էօրտէքեան (Հայաստան): Նոյնպէս՝ Դոկտ. Հենրիկ Բախշինեան [Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան- Երեան] եւ Փրոֆ. Գէորգ Պարտաքճեան (ԱՄՆ), որոնց շնորհիւ կարելի եղաւ ստանալ Ծահնուրի ձեռագիրներուն լուսապատճենները:

Մասնաւոր շնորհակալություն նաեւ՝
Տէր եւ Տիկ. Յակոբ Վարդիվառեանի (ԱՄՆ):

ՆԱԽԱԲԱՆ

Շահան Շահնուրի նամակներուն այս երկրորդ հատորին պատրաստութիւնը բնական շարունակութիւնը կը կազմէ առաջինին, որքան ալ անոր հրատարակումին մղիչ պատճառները նոյնը չթուին ըլլալ՝ բերել անձնական վկայութիւններ եւ լուսաբանութիւններ նամակներուն մէջ նշուած շարք մը հարցերու: Այսուհանդերձ, ներկայ հատորին պատրաստութիւնը նաեւ կը հետեւի նոյն սկզբնական մտածումին, եւ մօտեցումը շատ չի տարբերիր առաջինէն: Բովանդակութիւնը նոյնպէս արձագանգներ ունի Նամականի Ա...էն:

Սոյն երկմաս հատորը կը բովանդակէ Շահան Շահնուրի նամակները - թիւով 57 - յղուած երկու գրողներու- Գուրգէն Մահարի եւ Անդրանիկ Անդրէասեան, մէկը՝ Յայաստան միւսը՝ Միացեալ Նահանգներ: Աշխարհագրական, միջավայրային, մշակութային ընդհանուր ոլորտներու այս տարբերութիւնները կը պայմանաւորեն ինչպէս խորքը նոյնպէս երանգաւորումը նամակագրութիւններուն, առանց խախտելու անոնց ներքին դաշնութիւնը, քանի գիրերը զօդուած կը մնան հայկական հարազատ ու խոր արմատներով եւ ընդհանրական մտահոգութիւններով: Նոյնիսկ կարգ մը հարցերու պարագային, տարբերութիւնները աւելի տեսանելի կ'ըլլան ֆրանսաբնակ եւ ամերիկաբնակ երկու գրողներու տեսակետներուն միջեւ, քան՝ հայաստանաբնակին: Այս իրողութիւնը կը բացատրուի Շահնուրի անվերապահ եւ պայծառ կեցուածքով հանդէպ հայրենի իր գրչեղբոր եւ Յայաստանի:

Մահարիի հանդէպ բարեկամական եզակի կապի մը ծիածանումը կը կազմեն Շահնուրի նամակները: Երեւան կու գայ անպայմանական եւ նոյնիսկ՝ անճանաչելի Շահնուր մը, որ կը թուի գտած ըլլալ իր հայրենաբնակ մանակը, հարազատ հոգեղբայրը, այն մէկը՝ որուն առջեւ անարգել կ'ուզէ բանալ իր միտքը, բայց մանաւանդ՝ հոգին, զգացումները: Իր տողերէն կը զգացուին ինքնաբոլս խանդաղատանքն ու մեծ եղբոր յատուկ գուրգուրանքը հանդէպ տարեկից գրողին: Եւ բնականաբար, սրտակցութիւնն ու գնահատանքը կը փոխադարձուին նոյն ջերմութեամբ: Մահարիի համար Շահնուր Շահն-Շահնուր է:

Երկու տաղանդաշատ արուեստագետները չեն սխալած իրենց փոխադարձ փարունմին մէջ: Շահնուր եւ Մահարի ունին հասարակաց այնքա՛ն գիծեր, նմանութիւններ, համախոհութիւններ: Անոնք նաեւ բախտակիցներ են, ճակատագրակիցներ. անբախտ-բախտաւորներ կամ բախտաւոր-անբախտներ, սկսեալ իրենց առողջութենէն- երկու «վերապրողներ», որոնք «մեռեալ համարուեցան մէկէ աւելի անգամներ» (Շահնուր):

Շահնուր տառապած է ոսկրախտէ, Մահարի՝ թոքախտէ: Առաջինը ճանչցած է 20 տարի կրկնակի աքսոր, ֆիզիքական եւ հոգեկան: Քշուած է Ֆրանսայի ծայրամասը Փիրէնեան լեռներ, բուժարաններու անհիւրընկալ սրահներու կամ չոր նրբանցքներու մէջ լքեալ, իր տառապանքին հետ միայնակ, յաճախ զրկուած ցաւազրկող դեղերէ եւ նուազագոյն սնունդէ:

Մահարի երկիցս աքսորուած է հեռաւոր Սիպերիա, 17 տարիներ «Կուլակներու Թերակղզին», եղած է խոզարած, խզուած է բոլոր հայրենական կապերէն եւ իր զրական աշխարհէն, մնացած հացի եւ խնամքի կարօտ, անօգնական: Իր մանկութիւնը նաեւ եղած է ողբերգական- սպաննուած հայր, ծննդավայրէն բռնագաղթ՝ «քաղաքից քաղաք, փողոցից փողոց, մայթից մայթ, որբանոցից որբանոց, մահճակալից մահճակալ» («Ինքնակենսազրուութիւն»):

Շահնուրի ազգային քաղաքական մտածողութիւնը եղած է յարակից արմենական-ռամկավար գաղափարաբանութեան: Նոյն մտածողութեան տէր եղած է վանեցի արմենական Գրիգոր խան Աճեմեանի որդին՝ Գուրգէն Մահարի, որուն Շահնուր պիտի գրէ. «երջանկութիւնս մեծ եղաւ երբ հաստատեցի թէ դուն կը մտածես ճիշդ այն, ինչ որ ես կը մտածեմ մեր յեղափոխականներու՝ գործին մասին»: Իսկ այդ մտածո՞ւմը՝ «Պաշտպանողական եւ պահպանողական ազգայնականութիւնը, որուն ջատագովն է Նահանջը (...) ան կը պարունակէ իտեալ մը, ճի՛շդ է, սահմանափակ, որ սակայն եղած է իտեալը համայն հայութեան»:

Շահնուրի անշէջ խանդավառութիւնը կը դառնայ Գուրգէն Մահարի, որուն գիրքերը կը կարդայ, զանոնք բարձրօրէն կը գնահատէ, վեր կ'առնէ հեղինակին ստեղծագործ տաղանդը, զայն կը քաջալերէ, կը պաշտպանէ յոռետես յուսալքութեան դէմ, անվերջ բարի լուրեր կը հաղորդէ Սփիւռքի մէջ անոր գտած ժողովրդականութեան մասին: Իր ոգեշունչ զօրակցութեան մէջ կը հակադրէ

իրենց երկուքին գոյավիճակը. «Դուք կը նմանիք պատուական լուղորդի, որ հոսանքին մէջն է եւ որ կը թեւարկէ դէպի յաղթանակ: Մինչ ես կը մնամ գետափին, եւ լիահագագ կը խրախուսեն ձեզ, եւ ամբողջ սրտովս կը ծափահարեն ձեր յաջողութիւնը - բայց կը մնամ գետափին: Հոսանքին մէջ չեմ այլեւս»: Մահարիի համար Շահնուր վստահելի հայելի մըն է, որուն մէջ կ'ուզէ ցոլացած տեսնել իր գրողի վաւերականութիւնը, եւ որմէ կեանքին վերջին ամիսներուն կ'ուզէ ստանալ կազդուրիչ վկայութիւն մը յանդորութիւն մտքի, որ չ'ուշանար.– «Դուն անմահ ես»:

Նամակները կը բացայայտեն Շահնուրէն խառնուածքային եւ նկարագրային գիծեր՝ որոնք ծանօթ էին միայն իր երկարամտայ սակաւաթիւ մտերիմներուն.– մանուկի մը խանդավառ հոգին, նոյնիսկ միամիտ պարզութիւնը, որ կրնայ ոգեւորուիլ եւ հրճուիլ պարզագոյն երեւոյթներէ.– յատկութիւն մը որ հասարակաց է շատ մը իրաւ մեծերու մօտ: Ու դեռ՝ Շահնուրի մօտ շատերու հանդէպ տեսանելի է մարդկայնօրէն կարելի անյիշաչար ոգի մը, գլխաւոր մէկ բացառութեամբ Վազգէն Շուշանեանի, որուն մասին լայն անդրադարձ կայ ծանօթագրութեան բաժնին մէջ:

Մահարիի ընդմէջէն է որ աւելի զգալի կը դառնայ հայրենիքով գերխանդավառ Շահնուր մը, երբ կը կոչէ՝ «Կեցցէ՛ Հայաստան», եւ կամ երբ կ'ըսէ. «Լաւատեսութիւնս այնքան խոր է հանդէպ Հայաստանի ապագային, որ կը բերուիմ հաւատք չընծայել աննպաստ վկայութիւններուն»: Ասիկա մթնոլորտ մըն է, որմէ դուրս Շահնուր պիտի շարունակէ որոնը անջատել ցորենի հատիկէն, մնալ կշռադատ, միշտ հաւատարիմ ինքն իրեն:

Տարբեր բնոյթի եւ մթնոլորտի կը պատկանին Անդրանիկ Անդրէասեանին գրուած նամակները, որոնց առաջին մասը յատուկ շահեկանութիւն կը ներկայացնէ, պատկանելով 30-ական թուականներուն.– Շահնուրի ստեղծագործական վառ շրջանին, զուգահեռ՝ առողջական գահավէժ անկումին, որ ի վերջոյ պիտի վտանգէր իր «raison d'être-ը.– գրականութիւնը»:

Ամերիկահայ գրողը կը սկսի իր յարաբերութիւնը հաստատել զոյգ գետիններու վրայ.– Շահնուրին գիրքերուն յարաբերաբար մեծաքանակ վաճառքը, ինչ որ հեղինակին գրել կու տայ.– «Եթէ երբեք քեզ նման երեք-չորս հոգի եւս գտնուէին, պիտի կրնայի գրքիս տպագրութեան ծախքը մինչեւ այսօր հանած ըլլալ»: Վա-

ճառքին պիտի միանայ միթական որոշ օժանդակությունը որ պիտի շարունակուի Բ. Աշխարհամարտէն ետք: Երկրորդ կապը կը պատկանի արուեստ-գաղափարականութիւն մարզին, որ ծնունդ կու տայ շեշտեալ տարակարծութիւններու, մասնաւորաբար սկզբնական շրջանին: Անդրէասեան Շահնուրի մէջ կը տեսնէ «հակառակորդ» մը, նկատի ունենալով անոր կապը «Յառաջ»ի շրջանակին եւ նոյնիսկ Սիմոն Վրացեանին հետ, որ Փարիզի մէջ կը հրատարակէր «Վէմ» պարբերագիրքը: Այդ կապերուն կը վերագրէ նաեւ «Նահանջ»ի հեղինակին կրաւորականութիւնը ազգային-քաղաքական հարցերու շուրջ: Ասիկա պատճառ մըն է նաեւ որ «ատէ» Շահնուրը: Զգացուածը սէր-ատելութիւն մըն է: Շատ զարմանալի չէ – 30-ական թուականներու Ամերիկայի ազգային-եկեղեցական կեանքի ծանօթ ողբերգութեան շրջանին – նմանօրինակ հոգեմտավիճակ մը մէկու մը մօտ՝ որ բարձրացող երիտասարդ դէմք մըն է, կուսակցական խմբագիր, յանձնառու գրող, եւ որ միաժամանակ ունի սէր եւ խոր հիացում «Նահանջ»ի հեղինակին հանդէպ: Անդրէասեան իր դէմ կը գտնէ – Շահնուրի իսկ բառերով – «բանաստեղծութիւն» ընող «չէզոք» Շահնուր մը, որ ամէն զնով նախ կը փորձէ հեռու մնալ «քաղաքականութիւն»է, ժամանակ մը ետք զգուշօրէն ըսելու համար՝ «Բանաստեղծութիւն կ'ընեն՝ եւ անկէ անդին չեն անցնիր: Երբ նոյնիսկ կ'անցնին հոսանքն քշուելով՝ անմիջապէս վերջը կը դառնան (ի՞նչ հրճուանքով) դէպի իմ մխիթարութիւնս՝ գրականութիւնը: Միայն հոն է որ կարելի է քաղել վերի արտին ցորենը», մինչեւ որ հասնի օրը՝ երբ Շահնուր իր հրապարագրական էջերով պիտի յառաջացնէ աննախընթաց փոթորիկ մը մեր ժամանակակից գրական-հասարակական կեանքին մէջ: Իրարանցում մը՝ որուն յառաջացուցած խռովքի ալիքները դեռեւս ամբողջովին չեն հանդարտած, եւ ոչ ալ վերջնականօրն պիտի անհետանան, քանի Շահնուրով արժարծուած հարցերը իրենց մէջ կը պահեն մշտակենդան այժմէականութիւններ:

«Նամականի»ն խճանկար մըն է ուր կը պատկերուին կարծիքներ եւ դատումներ՝ գրականութեան, արուեստի, գրողներու, ազգային հարցերու շուրջ, եւ ուր տեղ կը գտնեն տեղեկութիւններ հեղինակին առողջական վատթար վիճակին եւ շրջապատի ընթացիկ պատահարներու մասին: Մեր ազգային մեծ աղէտը մշտատեւ կոտտանք մըն է, «վէրք» մըն է Շահնուրի հոգւոյն

խորը. «Գերեզմանին մէջ միայն պիտի կարենամ մոռնալ մեր կործանումը»: Իսկ մեր մնացորդա՞ցը- «Ծերանոցիս Հայերը մեծ դանդաղութեամբ եւ երկա՛ր յամեցումներով է որ կը հաւանին թողուլ այս կեանքը: Կարծես թէ մեռած է մամիկը, երբ դեռ ան կը մռլտայ, մահաբոյր շրթներով: Պատճառը պարզ է. այս աշխարհը առնելիք-տալիք ունին բոլորն ալ, բոլորն ալ: Դեռ հաշիւ կը պահանջեն: Իրենց ձեռքե՞րը՝ հնադարեան պարտամուրհակ»:

Անկախ իր բովանդակութենէն, վայելք մը կը դառնայ տողերուն եւ պարբերութիւններուն ընթերցումը, երբ պատկերներ կը տողանցեն եւ տեսարաններ կը կենդանանան, քանի «բուսականութիւնը կը խայտայ, երբ կը կարկաչեն վտակներ» եւ կամ «այս պահուս, իմ պատուհանիս առջեւէն կը տողանցեն ծիւնափայլ կոյտերը՝ լայնամիստ ամպերուն: Հովը միշտ ոտքի է: Եղեւիները կը շարժեն իրենց թեւերը, որպէս թէ բարեւէին հեռաւոր սիրելիներու»:

Ու այս տողերու ետին եւ անկէ վեր բարձրահասակ կը կանգնի արուեստագետը, երբ Անդրէասեանին կը յորդորէ նախ խոյս տալ «պճնափայլ եւ խոշոր ածականներէ եւ երկարածիգ նախադասութիւններ»է, եւ թերեւս ի գայթակղութիւն անոր՝ կ'աւելցնէ,- «Չեմ ճանչնար գրագէտ մը որ պատկանի prolétariat-ին: Ան որ գրիչ կը շարժէ, ան կ'ըլլայ aristocrate, այս որակումը իրեն հաճելի թուի կամ ոչ: Եւ aristocratie-ն ինք իր մէջ կը կրէ իր շպարն ու bijoux-ները: Եւ ոչ թէ դուրսը»: Իսկ ինք, երիտասարդ տարիներու իր տեսլականով, պիտի մնայ մէկը՝ որուն մէջ «վերջնական ճշմարտութեան հասած են մէկ քանի հիմնական սէրեր: Ատոնցմէ մէկն է սէրը գեղեցիկին եւ ճշմարիտին հանդէպ, սէր որ մեզ կը կապէ իրարու աշխարհէ աշխարհ»:

***

Բացորոշ է թէ այս աշխատասիրութիւնը չունի ակադեմական հանդերձանք, այլ խօսքով՝ ներկայացում, ոճ, ու ասիկա՝ զոյգ պատճառներով- Նման գործ մը պիտի ենթադրէր աշխատանքի այլ պայմաններ, եւ նաեւ կամեցողութիւն՝ այդ կարգը ընդգրկելու, ինչ որ մեր նախապատուութիւնը չէ եղած: Ամէն կաղապար ունի իր օրէնքները, իր ոճը, առաւելութիւններն ու սեղմումները: Այս պարագային, նախընտրութիւնը տրուած է աշխատանքի եւ արտայայտութեան որոշ ձեւի ազատութիւններու, որքան ալ անոնք անձնական թուին: Նամականիներու (Ա. եւ Բ.) շարքին

հիմնական նպատակը եղած է հարթել այն ուղին, որ պիտի առաջնորդէ եւ սատարէ Շահնուրի ամբողջական Նամականիին իտեալ իրագործումին: Այդ ուղղութեամբ, մեր աշխատանքը վերջ գտած կը նկատենք այս երկու հատորներով, որքան ալ փորձիչ ըլլայ երրորդին պատրաստութիւնը, նկատի առնելով մեր տրամադրութեան ներքեւ գտնուող միւթերը (ինչպէս Շահնուրի երկարամեայ բարեկամ Գեղամ Ֆէնէրճեանին ուղղուած նամակներուն թղթածրարը եւ այլ գրողներու հասցեագրուածները, որոնց լուսապատճենները շնորհակալութեամբ ստացած ենք Երեւանի Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանէն):

Յաւալիօրէն, աշխատասիրողին համար կարելի չեղաւ օգտագործել Մահարիի նամակները, որոնք ի պահ կը մնան իր որդւոյն մօտ, Երեւան: Անոնք պիտի ծառայէին աւելի եւս լուսաւորելու եւ իմաստաւորելու Շահնուր-Մահարի սրտալիր երկխօսութիւնը:

Շահնուրի նամակներուն խմբագրական աշխատանքը առաւելաբար կայացած է ուղղագրական եւ կէտադրական վրէպներու ուղղումով եւ բառերու եւ թուականներու ճշդումներով: Պահուած են բայերու հնչիւնափոխութեան կամ ժխտական (երբեմն կրկնակ) խոնարհումին ձեւերը- հասկցումել, հրամցումել, կամ՝ չը սիրել, չը խօսիլ, եւ կամ՝ «ոչ մէկը ինձի չգրեց», եւ այլն: Այսուհանդերձ, պատշաճ նկատուած է, սակաւաթիւ նամակներու պարագային, բառի մը կամ նախադասութեան մը զեղչումը, նկատի առնելով անոնցմէ ոմանց ժխտական աղերսը կենդանի անձերու հետ, եւ կամ՝ ուրիշները դատելով որպէս պարզօրէն ըսուած բացասական բառեր, թէն անհետեւանք: Այս վերջին պարագաներուն մօտեցումը եղած է աւելի անձնական քան թէ օրինաչափական, ինչպէս նկատի պիտի առնուի: Միտքերու ընդհանուր շփոթ մը կանխելու համար, եւ աւելի յստակութեան յառաջադրանքով կը տրուին նաեւ ուղղանկիւն փակագիծերով [...] զեղչեալ մասերուն էջաթիւերը,- 46, 52, 63, 66, 69, 72, 108, 121:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԱՀԱՐԻԻՆ

Saint-Raphaël, 21 Մարտ 1962

Սիրելի Գուրգէն Մահարի,

Ձեր նամակը կրկնապէս թանկագին է ինձի համար, քանի որ ան կուգայ բազմատաղանդ գրագէտէ մը, «հազար տարուայ ծանօթի մտերմութեամբ»¹ գրուած եւ յետոյ այն պատճառաւ, որ սա առաջին նամակն է որ կը ստանամ Հայաստանէն: Գոհունակութիւն սրտի՞:

Անշո՛ւշտ: Ներխուժող հոգեպարար ալի՞ք: Ա՛յդ ալ: Բայց նաեւ տեսակ մը խղճահարութիւն:

Ես պատմեմ, դուք լսեցէք: Փարիզահայ օրաթերթ մը կը գրէր ինձի, ի միջի այլոց, թէ դուք ունեցեր էք ելոյթ մը «Գրական Թերթ»ի² սիւնակին մէջ: Այսպաներ էք հանդէսին խմբագիրները այն ամբաստանութեամբ թէ՛ անոնցմէ ոչ մէկը խելք չէ ըրած հետս թղթակցութիւն հաստատելու: Տեղեկատուիս չը քաշուեցայ պատասխանելու թէ, բոլորովին անընդունելի կը գտնեմ ձեր սաստը: Արդարեւ, ինչպէ՛ս մեղադրել գրչեղբայրներ, երբ մարդ ինքն իսկ կը մնայ ձեռնպահ...:

Խօսած էի, խօսած ըլլալու համար: Եւ խօսքս բերանս մնաց: Նոյն օրն իսկ կը ստանայի ձեր գրութիւնը, որ յայտնապէս կուգար զիս ամօթով թողելու յետին մտքով: Զգացած խղճահարութիւնս իրական եղաւ այնքան՝ որքան իրական հրճուանքս:

Թոյլատրեցէք սակայն մատնանշում մը: Ձեմ կարծեր որ «Գր. Թերթ»ին սա հատուածը իմ անձիս ուղղուած ըլլայ- «Կապը խզած թշնամական գաղափարախօսութեան հետ, անոնք ճիգ կը թափեն մօտենալու մեզ»: Միշտ հեռու մնացած ըլլալով կուսակցութիւններէն, ինձի համար հարց չէ ծագած խզումի: Գիտե՛մ, իմ այս կեցուածքս դատապարտուած է քիչ մը ամէն հոսանքէ: Բայց ո՛չ բանաստեճութիւնը սիրող սիրտերէ:

Ընորհակալ եմ այն բոլոր ազնիւ տողերուն համար զորս կը յատկացնէք իմ գիրքերուս: Ոչ միայն հաճոյութեամբ, այլ եւ իրական սէրով է որ ընդառաջ պիտի երթամ ձեր փափաքին, որով կ'ուզէք թղթակցիլ հետս: Ըսեմ սակայն, այժմէն իսկ, թէ չունիմ ոչ մէկ գր(ական) գործունէութիւն, հակառակ ոմանց կարծիքին: Ողբերգական դէպքերու շարաշարումը տնօրինեց այնպէս՝ որ ես քառորդ դարէ ի վեր վարեմ մեկուսացած կեանք մը: Ծիշդ է թէ անցեալ տարի ստորագրեցի երկու յօդուած, բայց

անոնք հրաժեշտի ոչոյններ էին միայն, ի յիշատակ նոր վախճանած սիրելի բարեկամ գրագէտներու³:

Հաւատացէք որ անկեղծ հիացող մըն եմ ձեր տաղանդին, որ այնքան ինքնատիպ է որքան «երջանիկ»: Կայ բանաստեղծութեան տեսակ մը, որուն ֆրանսացիները կ'ըսեն "c'est une poësie heureuse"* - այնքան ինքնաբոլի, հեշտահոս, գեղափայլ, եւ դեռ անէլի բան մը որ անուն չունի: Ձեր «Երիտասարդութեան Սեմին»ը⁴ միայն կը ճանչնամ, բայց ան ինքնին կը վկայէ թէ ձեր անկեղծ յատաշատութեան կ'ուղեկցի քաջութիւնը: Կնասէ՛ր ալ կ'երեւաք դուք: Այս բանը աստուածահաճոյ բան է: Վկայ ունիմ:

Ներփակ նկարս առնուած է Saint-Raphaël-ի ծովափը, անակնկալօրէն: Զիս «գնահատող» լուսանկարիչը օգտուած է պարագայէն որ գաւազանս գետինն ինկած ըլալով, չէի կրնար դիմադարձել անհաւատին:

Գրեցի յոգնակիով, մինչ դուք գործածած էիք եզակի դեմքը: Իսկապէս պիտի ցաւիմ եթէ ըրածիս մէջ տեսնել կարծէք տեսակ մը պաղութիւն: Այդ տեսակ բան չկայ, այլ միայն սաթէ՛ մեր գրիչը ա՛յդ ուղղութեամբ տաշուած է: Ուստի, կ'աղաչեմ, շարունակեցէք դուք գրել ձե՛ր ուղղութեամբ⁵:

Գարնան առաջին օրն է այսօր: Միջերկրականը կը փալփլայ մերկ արեւին տակ, մինչ լեռները ձիւնասպիտակ են պատուհանիս մէջ: Այսպէս պայծառ օդով մըն է որ ձեզի կ'ուղղեմ, սերելի Մահարի, իմ ջերմ եւ շատ սիրալիք բարեկներս:
Ծահան Ծահնուր

---

* (Տոնացիներէն) Երջանիկ բանաստեղծութիւն մըն է:

23 Մայիս 1962

Սիրելի Գ. Մահարի,

Հիմնուելով ձեր նախորդ նամակին վրայ, կը խորհեի որ Մոսկուայի ճամբուն վրայ էք արդէն, երբ նոյն քաղաքէն ստացայ համակրանքի գրութիւն մը, Ա. Ալիքեան⁶ ստորագրութեամբ: Այս անձը, որ ձեզի քաջածանօթ պէտք է ըլլայ, կ'ըսէր, ի միջի այլոց, թէ չէ յաջողած գտնել իմ ֆրանսերէն գիրքերս, հակառակ իր ճիգերուն: Փութացի իրեն ղրկել իմ Transfert Nocturne⁷ գիրքս եւ խնդրեցի որ ձեզի նաեւ փոխանցէ զայն, կարդալէ վերջ:

Բայց գամ կենսականին՝ ձեր առողջութեան: Իսկապէս ցատեցուց զիս անոր խանգարումը, ինչպէս եւ մտահոգեցուց այն երկար ճամբորդութիւնը զոր ընել պարտաւորուած էք ձեր տկար վիճակով: Սա՛ ալ ճիշդ է թէ նախընտրելի է յանձնուիլ բժիշկի մը, որ ձեզ կը ճանչնայ հիւնէն: Նոյնը ըրի եւ ես երբ տարւոյն սկիզբը ունեցայ ծանր արկած մը, որուն հետեւանքով վնասուցաւ առողջ սրունքս: Անմիջապէս հեռաձայնել տուի իմ բժիշկիս, որ Ֆրանսայի միւս ծայրը կը գտնուէր, եւ անոր տուած պատուէրներուն շնորհիւ է որ սկսայ շունչ քաշել եւ... սրունքս պահել գաճի մէջ, լման երկու ամիս:

Մինչ դուք Մաշտոցեան տօներուն⁸ պիտի մնաք բացակայ, ես հոս կը վերակոչեմ Գիրերու Գիւտին պատմական տօնակատարութիւնները, Պօլսոյ մէջ, երբ դեռ չկայի տասը տարեկան: Ազգային զգացումին վերագարթնումը տակաւին երբեք այդ ուժգնութեամբ չէր արտայայտուած մեր մէջ⁹: Եթէ խեղդամահ չեղայ ծովածաւալ բազմութեան ծոցը, այդ կը պարտիմ Թէոդիկ¹⁰ մօրեղբօրս, որ է, ինչպէս գիտէք, «Ամէնուն Տարեցոյց»ներուն հեղինակը: Ֆիզիքապէս ուժեղ մէկն էր ան: Կը յիշեմ, Կոմիտասը կ'երգէր «Ո՛վ Մեծասքանչ»ը...:

Ըսեմ թէ ինչո՛ւ «Գրական Թերթ»էն խնդրեցի ներողամիտ ըլլալ: Գրիչի մարդ մը, ինքնաքննադատ մըն է անպայման, ինչպէս գիտէք: Եւ երբ զիս կը քննեմ, շատ շուտով կ'անդրադառնամ որ պատմական գիտելիքներս եւ ծանօթութիւններս Մաշտոցի մասին, շատո՛նց է որ նօսրացած, քողարկուած եւ խամրած են: Իմ ըմբռնումովս, գիրի եւ գիրքի աշխարհը կը պահանջէ մշտատեւ կենակցութիւն: Հակառակ պարագային, գրողին կը մնայ երթալ խրիլ, ողբալիօրէն, աւելորդաբանութեան եւ

հասարակ տեղիքին մէջ: Լուրջ թերթ մը անշուշտ նախապատուութիւն պիտի տայ թանկագին էջի մը, հոգ չէ թէ անծանօթ ստորագրութեան մը վրայ, քան թէ ասոր հակառակին:

Սիրելի Մահարի, թոյլատրեցէք որ խօսիմ պատկերով (հոգ չէ թէ պատկերը ըլլայ դրուժան բան մը): Դուք կը նմանիք պատուական լուղորդի, որ հոսանքին մէջն է եւ որ կը թեւարկէ դէպի յաղթանակ: Մինչ ես կը մնամ գետափին, եւ լիահագագ կը խրախուսեմ ձեզ, եւ ամբողջ արտովս կը ծափահարեմ ձեր յաջողութիւնը – բայց կը մնամ գետափին: Հոսանքին մէջ չեմ այլեւս:

Դուք ձեր առաջին հրատարակութիւնը կատարած էք Թիֆլիս, Արտակ Դարբինեանի¹¹ թերթին մէջ: Նոյն անձը Փարիզի մէջ կը հրատարակէր «Ապագան»¹², որուն աշխատակցած եմ: Ձեզի ծանօթ է Դարբինեանի ամրակոտ ազգայնականութիւնը: Նոյն ոգիով մեծցուց իր զաւակը որ սակայն այսօր եղած է ֆրանսասփիտ գրագէտ մը¹³: Ուրիշ կերպ չէր կրնար ըլլալ:

Կացութիւնը բոլորովին տարբեր է այլուր, օրինակ, Մերձատոր Արեւելքի մէջ, ուր կայ հոծ հայութիւն, վարժարան, որով նաեւ գր(ական) շարժում: Վերադառնալով Ֆրանսայի, ըսեմ որ դուք հոս այնքան սիրուած գրիչ մըն էք որ փարիզահայ մամուլը կանոնադրաբար կ'արտատպէ ձեզ, առանց անտեսելու ձեզ նուիրուած գր(ական) ուսումնասիրութիւնները:

Երէկ մօտս եկան երկու կրօնատորներ, մէկը լուսաւորչական, միւսը բողոքական: Այս վերջինը սկսաւ ներփողել ձեր պարզութիւնն ու համեստութիւնը, զանոնք հակադրելով Չարենցի¹⁴ ինքնագովութեան: Չկարենալով ինքզինքս զսպել, ըսի թէ ձեզմէ նամակ ունիմ եւ թէ քիչ մը տկար էք: Բողոքականը իսկոյն վեր ցատկեց նստատեղիէն, աղերսելով– Կ'աղաչեմ, գոնէ իր ստորագրութիւնը ցոյց տուէք: Գոնէ զայն տեսած ըլլամ...

Ձեր այս զոյգ հիացողները վախճա՛մ երթան կոչ ուղղեն առ ի Տեառն մերոց, ի խնդիր ձեր առողջութեան: Ձեմ համարձակիր հետեւանքը երեւակայել...:

Ծառ սիրով
Ծահան Ծահնուր

15 Յունիս 1962

Սիրելի Գ. Մահարի,

Ձեռքիս տակն են ձեր զոյգ նամակները, 31 Մայիս եւ 9 Յունիս թուակիր: Առաջինին պէտք չը տեսայ պատասխանել, քանի որ ձեզ կանխած էի, գրելով տրուած հասցէին, այսինքն Թութանխամօնի դամբարանին¹⁵: Կեսանքի օրէքն է որ Բարին եւ Չարը ըլլան միշտ զուգընթաց, եւ ես հրճուիմ ձեր առողջութեան բարելաւումով, եւ տրտմիմ՝ կորուստովը ձեր գրադարանին: Գիտէի թէ 1936-ին դուք Սիպերիա հրաւիրուած էք զքօսապտոյտի¹⁶, բայց կը կարծէի որ եթէ ոչ անհատին՝ գեթ գիրքին եւ գրադարանին կը խնայեն: Ընդհակառակը Ամերիկացիին, Ռուսը ճանչցուած է իբրեւ մէկը, որ իրական յարգանք կը տածէ հանդէպ ուսման եւ արուեստին: Իրաւ է թէ այդ բաները կը չքանան խոսվութեան շրջաններուն: Նոյն աղէտը կ'ապրի Ֆրանսան ինքն իսկ: Թերեւս լսեցիք թէ անցեալ շաբթօնն հրոյ ճարակ եղաւ Ալժէ քաղաքի համալսարանը, իր 600 հազար հաստորներով: Ալժերիոյ ողբերգութիւնը¹⁷ պատճառ է որ մարդիկ գաղթեն գունդագունդ, մէջը ըլլալով Հայերը: Ո՛ր երկիրն ալ մենք երթանք հաստատուինք, այդ երկիրն մէջ կը սկսի բուսնիլ այն ծառը, որով կը շինուին գաղթականի ցուպերը:

Գալով Թէրոփիկին, ան գրական մշակ մըն էր բայց ո՛չ գրագէտ, եթէ այս բառէն չանջատենք արուեստագէտի իմաստը: Այսուհանդերձ, թերուս Թէրոփիկը շատ աւելի նպաստ բերաւ մեր դպրութեան, քան թէ անոնք որ մեծատաղանդ համարուած էին: Ապշեցուցիչ բան մըն էր իր կորովը եւ իր մանկունակ խանդը: Տարեցուցներու կազմութեան մէջ հիմնական դեր խաղացած է նաեւ Թէրոփիկի անզուգական կողակիցը, Արշակունի¹⁸, որ իր ուսումը կատարած էր Անգլիոյ մէջ, եւ ապա զայն Փարիզ կատարելագործած: Իր գիրքերէն մէկը, *Ամիս մը ի Կիլիկիա*, թերեւս ծանօթ ըլլայ ձեզի: Ան նուիրուած է 1909-ի Կիլիկիոյ կոտորածին¹⁹:

Երբ Փարիզ կ'ապրէի, հանդիպած եմ ձեր հայրենակիցներէն ոմանց (Թէրզիպաշեան²⁰, Կաքաւեան²¹), որոնց անունը կ'երեւի ձեր գիրքին մէջ: Բայց մեր ծանօթութիւնը եղած է վաղանցուկ եւ մակերեսային: Աւելի պիտի ուզէի խօսիլ ուրիշ անձի մը վրայ որ զիս տպաւորած է, եւ որ կը կոչուի Պուլկա-

րացի Արամ: Կը յիշէ՞ք զայն: Կ'ըսէին թէ ան եղած է վառօթապետ, Վանի ինքնապաշտպանութեան շրջանին, եւ մեծապէս օգտակար հանդիսացած շնորհիւ իր ճարտարութեան եւ հնարամտութեան: Ընտանեօք եկած հաստատուած էր Սկիւտար, մեր ընտանեկան տան ճիշդ քովիկը, եւ հոն ալ եղաւ յանկարծամահ: Ունեցաւ փառաւոր եւ յուզիչ թաղում մը, որուն ես ալ ներկայ եղայ²²: Հայկական մեծածաւալ դրօշակներ կը ծածանէին պատկառելի քիթով մը օժտուած վանեցիներու ձեռքին մէջ: Նմանատիպ վանեցիներ մէկգմէկ կը հրմշտկէին, որպէսզի չզրկուին ննջեցեալին դագաղը ուսամբարձ կրելու նուիրական պարտականութենէն: Այս բաները կը յիշեմ՝ որպէս թէ երէկ ըլլար: Կարծեմ 18 տարեկան էի:

Ծանշցած եմ նաեւ Ոստանիկ²³ անուն արեւելահայ բանաստեղծ մը, որ յետին թշուառութեան մէջ ինկած էր: Ձեր այդ ծանօթն է որ ինծի փոխանցած է ձեր մէկ «նամակը», որ տակաւին մօտս է, եւ որ կը կրէ 30 Նոյեմբեր 1931 թուականը: Այդ գրութեամբ դուք լուր կ'ուզէիք ինձմէ (եթէ ներելի է այդպէս ըսել):

Բայց իմ իսկական բարեկամս եղած է Վահան Թէքէեան: Հրճուեցայ հաստատելով որ դուք ալ սիրով կը վերակոչէք զայն, ձեր յուշագրութեանց մէջ: Բնաւ չէք սխալած անոր վերապահելով բարձրագոյն դիրք մը: Փարիզ ինկած մտաւորականներուն լաւագոյնն էր Թէքէեան, ասոր կասկած չկայ:

Սկսած է մեր փոքրիկ Saint-Raphaël-ի կերպարանափոխութեան շրջանը: Տեղույս 13 հազարի բնակչութիւնը, մէկ-երկու շաբաթէն պիտի բարձրանայ 100-120 հազարի, իբրեւ հետեւանք արձակուրդի եկողներուն եւ զբօսաշրջիկներուն: Առ այժմ՝ մեր գլխաւոր պողոտայէն անցնող *ալթօմօպիլ*ներուն թիւը հազարը չանցնիր: Հազար՝ մէկ ժամուան ընթացքին:

Կը խորհիմ որ Պալթիկ ծովը ձեր ներբանները կը շոյէ երկիւղածութեամբ, ինչպէս պարտ է ընել ոտնւուայի արարողութեան ընթացքին: Ջանացէք առաւելագոյնս օգտուիլ անոր ծովածաւալ բարեպաշտութենէն:

Միշտ սիրով
Ծահան Ծահնուր

10 Յուլիս 1962

Սիրելի Գ. Մահարի,

Անշո՛ւշտ թէ զգացուեցայ բարեկամական ձեր այն *ժէսթէն*, որով կը բերուէիք իմ անունիս ձօնել ձեր յաջորդ երկը: Ատիկա պատիւ մըն է, որուն սակայն շատ ալ արժանի չեմ նկատեր ես զիս: Կեղծ համեստութիւն չկայ ըսածիս մէջ: Այլ աս թէ, իմ անունիս կցուած կը մնայ անհեթեթ ամբաստանութիւնը դասալքութեան: Թէ ինչո՞ւ հեռացեր եմ Հայ Դպրոցէնէն: Չեմ կարծեր որ կարելի ըլլայ խօսք հասկցունել անոնց որ խօսք չեն հասկնար – կամ որ չեն ուզեր հասկնալ: Այս ալ իմ ցաւս է:

Տիտղոսի խնդրանքը զիս զամացուց եւ շփոթեցուց: Ո՛չ կ'ուզէի այդ տեսակ պատասխանատուութիւն ստանձնել, ոչ ալ մանաւանդ ձեզ մերժել: Տամ ուրեմն տիտղոս մը, իբրեւ պարզ ցուցմունք կամ թելարդանք, եւ ոչ այլ ինչ–

Հովն Հրձիգին

Մեղսակից էր

Մեկնեցայ հրդեհ բառէն: Արդարեւ, դուք ի մտի ունիք «Այրմող Այգեատաններ», «Ողջակիզուած կրակներ», եւ այլն: Կ'ըսէք թէ գիրքը կ'աւարտի, երբ Վանը մոխրացած է: Արդ, հրձիգ թուրքը չէր կրնար մեր տունը հրկիզել եւ մեր սիրտը այրել, եթէ իրեն մեղսակից չունենար հովն ու փոթորիկը: Ան միշտ ալ կոտորած է մեզ, բայց մասնակի եւ տեղական ջարդերով: Տարտանէլի անսպասելի յաղթանակէն վերջ²⁴, երբ ան ինքնզիւնքը ձերբազատեալ զգաց, տեղականը վերածեց ընդ–հանրականի: Համերոպական պատերազմը աննախընթաց փոթորիկ մըն էր: Ամէն անապետ հոգն ունէր ի՛ր իսկ առագաստներուն: Ռուս(ական) յեղափոխութիւնն իսկ պիտի չը ստանար այն համեմատութիւնը զոր ստացաւ, եթէ արար աշխարհի զբաղած չըլլար ի՛ր իսկ հոգերով: Հրձիգը հով կը սիրէ, հով կը փնտռէ: Մեր դժբախտութիւնը այն է որ, միասին եկան հովն ու հրձիգը: Մէկը միւրը հրահրեց: Մեղսակցութիւն կար իրենց մէջ:

Կ'ընդունիմ որ այս տիտղոսը երկար է, բայց մէկ վանկ նուազ քան ձեր ընտրածը «Մատեան Մահուան եւ Անմահութեան» (9 վանկ): Եւ առաւելութիւնն ունի ներդաշնակ ըլլալու (4–4), բայց կը կրկնեմ, ըրածս պարզ մատնանշում մըն է: Խօսեցայ ձեզ մերժած չըլլալու համար: Դուք ձեզ պարտաւոր մի՛ նկատէք զայն իրացնելու:

Կը ներփակեմ ձեր *նամակը*²⁵: Մեծապէս սխալած պիտի ըլլաք եթէ խորհիք որ ես կրնամ նեղսրտած ըլլալ ոտանաւորին ակնարկութիւններէն: Բնա՛ւ երբեք: Ծատ լաւ գիտէի (գիտէինք բոլորս ալ) թէ քաղաքական դուք ի՛նչ մթնոլորտ կը շնչէք այդ թուականներուն, եւ թէ որքան քիչ տեղակ էք մեր կեանքէն: Մեր Փարիզն ալ չէ՛ր արձակեր, ձեր հասցէին, նոյնքան անհիմն ամբաստանութիւններ:

Եթէ սակայն պահեր եմ *նամակը*, պատճառը սա է- Այդ թուականներուն (1930) Ռուսը կը վախճար որ Անգլիան կ'ելլայ իր վրայ կը նետուի: Դեռ խօսքը չկար Գերմանին: Ոտանաւորին մէջ կ'ըսուի- Փարիզի *պոետները*, որ Անգլիոյ գործիք եղած են, կը սպասեն *Բալդիսին* զանգի կանչին, անշուշտ Ռուսիոյ վրայ քալելու համար: Այս կէտը, կը խոստովանիմ, զիս զուարճացուցած էր: Ոստանիկը վերածուած էր խլեակի մը, եղած էր իսկական մտրիկ-դատարկապորտ մը, որ կը սպասէր ճաշարաններուն առջեւ, ուշ գիշերին, որպէսզի իրեն շնորհուի կերակուրի մնացորդներ: Մեր վիճակն ալ փայլուն չէր... օ՛հ ո՛չ: Հզօր *Բալդիսինը* մեր օգնութեամբ պետք ուներ...: Ինչպէս ըսի, սիրելի Մահարի, մեղքը ձերը չէ: Իմս ալ չէ: Եկէք միասին խնդանք:

Այն բոլոր մտաւորականներուն մէջէն զորս ճանչցայ Պօլիս թէ Փարիզ, միայն Թէքէեանն էր որ կրնամ իմ իսկական բարեկամս կոչել: Երկար տարիներ միասին անցուցինք *Սօնիստնասի* սրճարաններուն մէջ: Եթէ քիչ թէ շատ տեղեակ եմ մեր նորագոյն պատմութեան ծալքերուն, ան կը պարտիմ Թէքէեանի, որ անխոնջ կերպով կը վերակոչէր անցեալը, միշտ ցաւով, յուզումով եւ դառնութեամբ: Բոլորովին յոռետես չէր: Կը մխիթարուէր Երեւանի կորիզով: Ոչ միայն իբրեւ իմացականութիւն, այլ իբրեւ *մարդ*, ան գերիվեր էր միւս բոլոր գրագէտ-գործիչներէն:

Ցտեսութիւն, սիրելի Մահարի, *սպասի վաս բոգ(x)*

Շահնուր

(x) Այս ասութիւնը երէկ կարդացի կովկասահայ քաղաք(ական) գործիչի մը յուշերուն մէջ: